

SAKSA MIGRATSIOONIST LIIVIMAALE KESKAJAL Kriitilisi märkmeid

Priit RAUDKIVI

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; raudkivi@tlu.ee

Eesti ja Läti ajaloo etendasid 12. sajandi lõpust kuni 1939. aasta *Umsiedlung*'ini märkimisväärsel osa sakslased. Baltisaksa ajalookirjutus, mis teadusliku distsipliinina hakkas jõudsalt arenema 19. sajandi teisel poolel, domineeris oma seisukohtadega Vana-Liivimaa, st Eesti ja Läti keskaja olemusest kuni kohalike rahvuslike ajalooteaduste tekkeni 20. sajandil. Üheks selle dominantseks jooneks oli sakslaste rolli tähtsustamine ja põlisrahvaste paigutamine ajaloofaktorina marginaalsesse osasse. Baltisaksa ajalookirjutusliku traditsiooni kujunemine langes perioodi, mil selle rahvusrupi seisund tsaaririigis oli kõikuma löönud. Ent 1871. aastal leidis aset Saksamaa ühendamine, millele Baltimail entusiastlikult kaasa elati. Suure tõenäosusega pärinevad baltisaksa historiograafia ajalookirjutuslikud impulsid ja arusaamad sellest, kuidas “maailm toimib”, Saksamaalt ning langevad perioodi, mil tunti 1871. aastaga seonduvast uhkust ja joovastustki. Baltisaksa historiograafia on püüdnud keskaegse Liivimaa ja 19/20. sajandi saksluse vahele tugevat silda ehitada. Rahvas ongi peamiseks analüütiliseks kategooriaks, millega narratiivis kas otse või kaude opereeritakse. Sealjuures on dominantseks jooneks saksa rahvusliku ühtsuse rõhutamine juba keskajast alates. Rahvuse kui analüütilise kategooria kasutamisel keskaja ajaloost kirjutades on aga palju küsitavusi. Enamasti on historiograafid omistanud sellele mõistele keskaja kontekstis uusaegse sisu. Artiklis on püütud saksa rahva ühtsuseidee realiseerumist keskaegsel Liivimaal vaidlustada ja näidata, et ühiskondlik-seisuslik kuulus kaalus oletatava rahvusliku ühtekuuluvustunde üles. Pealegi ei ole võimalik ehitada kindlat silda Liivimaa keskaegsete ühiskondlike struktuuride ja neid täitnud saksa keeleruumist pärit inimeste ning baltisaksluse vahele nii, nagu vastav identiteet uusajal kujunema hakkas. Liivimaa keskaegsed katoliiklikud struktuurid ja inimesed nende sees ei olnud tulevikku silmas pidades jätkusuutlikud. Liivimaa sõdade algaastatel kadusid mitmed keskaegsed inimühendused (ordu, katoliiklikud piiskopkonnad, vaimulikud ordud), jätmata endast maha reaalsel veresidemele tuginevat jälge. Baltisaksa ajalookirjutus välistab ka igasuguse võimaluse saksa ja kohaliku rahvastiku põimumiseks perekondlikul tasandil keskajal. Autor pole aga sugugi nii skeptiline. Vallutusega teravasse konfrontatsiooni sattunud poolte vahel on sõlmunud abielusidemeid ka mujal, näiteks normannide ja anglosakside vahel pärast 1066. aasta Hastingsi lahingut Inglismaal. Nii Liivimaa vasalliinstitutsiooni puhul kui ka linnaühiskonnas pidid sidemed kohaliku rahvastiku ja sisserändajate vahel sõlmuma. Kindlaid andmeid saksa naiste saabumisest, tasakaalustamaks siinset meeste maailma, paraku pole. Sakslaste sisserändel võib üldse mitmeid jõnke sees olla ja seda eelkõige Saksamaad laastanud epideemiate, eriti aga keskaegset Euroopat lainetena laastanud katku tõttu. Siinse saksa idaaustuse kujunemine vajab tungivalt võrdlevat historiograafilist revisjoni. Vastasel korral kirjutatakse jätkuvalt ümber 19. sajandi ja 20. sajandi esimese poole baltisaksa mõttetsetest lähtuvaid vaateid Liivimaa ajaloole.

Susan Reynolds, inglise ajalooeaduse *grand lady*, kes on avaldanud kaks Euroopa keskaja uurimisele virgutavalt mõjunud – aga võiks ju ka öelda, et suurt segadust külvanud – raamatut¹, manitseb ühes oma vähestest intervjuudest ajaloolast sõnakasutusega ettevaatlik olema. Ühel sõnal, Reynoldsi näitel keskaja kontekstis nii tavalisel ja sagedasti kasutataval ladinakeelsel sõnal *feodum*, võib olla palju erinevaid tähendusi.² Kuid niisugune mõiste nagu *feood* on keskaja ajaloos keskseid termineid ja pealegi pärineb samast sõnatüvest mõiste *feodalism*, mida kasutamata ei pääse enamasti üheski Euroopa keskaja ühiskonda käsitlevas töös. Reynoldsi arvates tuleb ühe ja sama mõiste puhul hoolega kaaluda, kas näiteks Itaalia keskaja kontekstis on sõnal *feodum* sama sisu mis Põhja-Saksamaal või Kesk-Prantsusmaal. Iseenesest ei ole ju Reynoldsi manitsus originaalne ja see oleks ehk suurema kõlapinnata jäänud, kui tähelepanu fookuses poleks olnud Euroopa keskaja kesksemaid mõisteid. Mõjukatest ajaloolastest on umbes sama väitnud näiteks Paul Veyne. Tõsi, tema juhhib tähelepanu asjaolule, et ajaloolased kasutavad mineviku mõtestamisel sõnu, millega tähistatakse nähtuste üldmõisteid, ja nende tegelik sisu hakkab avanema alles uurimiskäigus.³ Mõlemad väljaöeldud mõtted on kindlasti seda väärt, et ajaloolane enne oma järgmise loo kirjapanekut nende üle natuke aru peaks.

Harva kohtab historiograafias lugusid, kus vaidlustatakse baasmõistete sisu. Enamasti kasutavad tegevajaloolased narratiivi koostamisel mõisteid ja termineid n-ö kindla peale ning ei vaeva end semantiliste probleemidega. Kuid mineviku-tunnetus, mis käib läbi subjekti arusaamade prisma, ei koosne vaid mängust baasmõistetega. See, kes mõisted konteksti paigutab, on ajaloolane ja tema ülesandeks peaks olema loogilise ning usutava teksti koostamine. Ent ajaloolane on kõigest lihast ja luust inimene, kes ei asu minevikku mõtestama n-ö puhta lehena, vabana eelarvamustest selle kohta, kuidas on asjad minevikus toimunud. Kuidas muidu tuleks seletada kirjutuslike traditsioonide paljusust, kus tõlgenduslikud erinevused seletuvad ajaloolase koolitusliku, aga ka tema päritolu ühiskondliku taustaga?

Historiograafias võib kujuneda olukordi, kus ühe ja sama ühiskonnaterviku uurimisel on korraga ametis erinevad koolkonnad. Kuid mitmetel põhjustel, nagu autor püüab lugejat eelneva põhjal veenda, ei pruugi erinevad uurimisprogrammid

¹ **Reynolds, S.** *Fiefs and Vassals: the Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford University Press, 1994, 544 p. Autor vaidlustab sügavalt juurdunud arusaamu feodaalsuhetest ja leiab, et ajaloolise praktika analüüs räägib hoopis teist keelt. Feodalism, nii nagu sellest traditsiooniliselt aru saadakse, on oma sisu poolest hoopis uus- ja uusima aja juristide looming. Olgu lisatud, et umbes samu mõtteid avaldas juba 1970. aastal Moskvas ilmunud käsitluses Aron Gurevitš. Tema arvamused feodalismist olid tollastes tingimustes sedavõrd ketserlikud, et töid autorile kaasa paksu pahandust. Selle kohta vt **Mazour-Matusevich, Y., Bledsoe, S.** *On concepts, history and autobiography: an interview with Aron Gurevich*. – *The Medieval History Journal*, 2004, 7, 2, 169–197; **Reynolds, S.** *Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300*. Oxford University Press, 1997, 387 p. Viimati viidatud raamatus on analüüsitud keskaegse ühiskonna ühtekuuluvuspraktikaid.

² http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/interviews/Reynolds_Susan.html (16.2.2011).

³ Tõde, mõisted ja ajalooline sotsioloogia. Intervjuu Paul Veyne'iga. – Rmt: **Veyne, P.** *Kas kreeklased uskusid oma müüte? Esse konstitueerivast kujutlusvõimest*. Varrak, Tallinn, 2006, 205 jj.

üksteist tervikpildi kujundamisel toetada. Need uurimisprogrammid võivad olla formuleeritud erinevatel ajalooteaduse arenguetappidel ja ka huvikeskmed võivad üksteisest kaugel asuda. Seega võib historiograafilise bilansi löömisel sattuda silmitsi olukorraga, kus minevikulise ühiskonnaterviku üks osa on kaetud tiheda kirjutusliku traditsiooniga, kuid see on jäänud 20. sajandi teise poole ajalooteaduse suundumustest puutumata näiteks seetõttu, et historiograafiline traditsioon on hääbunud. Teine osa ajalookirjutusest, mis on elav, ei suuda (aga võib-olla ei pea ka vajalikuks) kogu varasemat pärandit n-ö rohujuuresandil läbi töötada, vaadata varasemate kirjutajate hinge ja püüda mõista, mis põhjustel saavutati just seesugune uurimistulemus. Seetõttu võib kujuneda olukordi, kus varasem traditsioon on mitmete printsiipiaalset tähtsust omavate probleemide mõistmisel kinnistanud end suverääni rolli.

Tõsine traditsioonikriitika nõuab järjekindlust ja veelgi enam pingutust läheb vaja selleks, et seniseid seisukohti argumenteeritult ületada. Historiograafia ajalooteaduse omaette valdkonnana ei ela siinkirjutaja tähelepanekuid pidi mitte just kõige õitsvamaid aegu. Ajalooteaduse suunamuutused 20. sajandi teisel poolel on loonud olukorra, kus kirjutatakse ja avaldatakse palju, kuid üsna tihti jääb tekstide lugemisel hinge õõnes tunne. See, mis lehekülgedelt vastu vaatab, on tegelikult uue teksti tootmine, millesse on sulatatud korraga erinevate uurimisvaldkondade – ja mis siinkohal peamine –, ka erinevate kirjutuslike traditsioonide seisukohti. Uue teadmise saamisel ei pruugi seesugune meetod aga kõige viljakam olla, kui kirjutaja ei evi just erakordset kriitilist sünteesivõimet. Nii jääb paljudel juhtudel üle kõigest registreerida uus historiograafiline fakt, mis ei pakugi uut teadmist, ja panna see oma järgmise artikli joonealusesse viitese ritta teiste samasugustega, et mitte kaela saada süüdistust historiograafia mittetundmises. Selliste viidete üldnimetuseks on reeglina “vaata selle kohta, probleemi on käsitletud ka, uuri lisaks, huvitava mõttekäigu on välja pakkunud” jne. Väidan, et harva kohtab selge probleemiseadega käsitlusi, kus näiteks Reynoldsi kombel esitatakse senisele kirjutuslikule pärandile printsiipiaalset laadi väljakutse. Tõsi, Reynoldsi väidet, et Euroopa keskaja kontekstis oli sõnal *feodum* palju erinevaid tähendusi ja n-ö kriitilise ajalooteaduse poolt on üle võetud varauusaegsete juristide üldistatud arusaam selle sisust, on loomulikult üritatud omakorda vaidlustada. Ent ometi tuleb tõdeda, et pärast Reynoldsit pole vähemalt angloameerika ajalooteaduses arusaamad feodalismi olemusest enam endised. Ja kõige vähem tähendab see turvalist kulgemist vanas mõttesängis, arvates ette teadvat, kuhu vool viib, või lausa ise ajaloo arengu- loogikat sissetallatud radadele suunates.

Historiograafilist korrektsust on peetud ajaloolase kvalifikatsiooni mõõdupuuks. Ent millise piirini saab seda ikkagi tänapäeva ajaloolaselt nõuda? Kui “korrektsiks” saab ajaloolane jääda, kui ta leiab, et nn *new history* pakub talle oma avatuses võimaluse täpsema minevikutunnetuse nimel kasutada faktiliselt kõiki erinevates teadustes rakendatavaid meetodeid ja uurimistulemusi. Tänapäeval saab teaduslikuks klassifitseerida ju ka selliseid probleeme, mille tõstatamine tundus veel mõnikümmend aastat tagasi mõne kolleegi jaoks pentsik ja naeruväärne,

teiste jaoks lausa taktitu ning kolmas oleks ehk soovinud kirjutaja ametivendade seast hoopis välja arvata. Tundub, et ajalooteaduseks klassifitseeritav mõtetegevus on läinud vägagi harali. Kergem on püstitada laiakontekstilisi uusi probleeme, kaasates tõestusskeemidesse näiteks sotsiaalteaduste seisukohti⁴, kui korraldada vanade mõtteskeemide revisjoni. Sellisel kombel tembitakse kokku nii uue kui ka vana historiograafia seisukohad.

Käesolevalt artiklilt ei tuleks oodata fundamentaalseid uuenduslikke seisukohti n-ö saksa faktori kohta Liivimaa, st Eesti ja Läti keskaja ajaloo. Nagu pealkirigi ütleb, kujutab see lugu endast ennekõike mõnede autori peas laagerdanud mõtete reastust, kusjuures väljendatud seisukohad võivad ka ümberlükatavad olla. Kuid autor loodab, et kontraseisukohtade väljendamisel ei piirduta kulunud sotsiologiseerivate skeemide esitamisega. Autor ei seadnud endale eesmärgiks historiograafilises ja metoodilises plaanis laitmatu kirjatüki koostamist. Selleks on ka etteantud täheruum piiratud. Ennekõike pidas autor silmas mõningate Liivimaa ajalugu puudutavate traditsioonikriitiliste seisukohtade esitamist, mis ehk väärivad tulevikus arvestamist juhul, kui uurijad näevad neis võimalust Liivimaa-diskursuse korrigeerimiseks.

Eesti ja Läti keskaja “suure narratiivi” loomine langeb 19. sajandi teise poolde ning pärineb baltisaksa ajaloolaste sulest.⁵ Selle kujunemine on lahutamatu seotud kolme olulise arenguga. Esiteks seostub see nn rankeliku ajalookäsitluse ehk teisisõnu n-ö positivistlik-kriitilise ajalooteaduse võidukäiguga ja seda eelkõige saksa kultuuri- ning teadusruumis. Mineviku uurimisest oli saanud teadus, kus kehtisid oma reeglid, millest kinnipidamine sai veelahkmeks professionaalse ja harrastusliku minevikunägemise vahel. Teiseks väga oluliseks faktoriks tuleb pidada Saksamaa ühendamist 1871. aastal, mille mõju ajalookirjutusele ületas kaugelt kehtestatud keisririigi poliitilisi piire. Baltisaksa kultuuritraditsioon tundis vastloodud keisririigiga tugevat seotust. Kolmandaks teguriks on sakslaste positsioonide nõrgenemine tsaaririigi Balti provintsidest keskvoimu survepoliitika ja kujunevate kohalike rahvuslike liikumiste mõjul. 21. sajandi algul on meil ilmselt raske mõista olukorda, millesse baltisaksa rahvusgrupp oli järk-järgult sattunud. Ilmselt ei olegi võimalik paari lausega edasi anda kimbatust, milles ennast äkitselt avastati. Võib-olla sobib baltisakslaste üldhäälestuse mõistmiseks Johann Gottfried von Herderi juba 18. sajandi lõpul väljaõeldud mõte: käime meie, st sakslased, oma teed, las teised räägivad meie rahvast, keelest, kirjandusest jne mida tahes – need kuuluvad kõik meile, need kokku ongi “meie” ja sellest on küllalt.⁶

Baltisaksa ajalooteadus, mille oma aja kvaliteedile ja professionaalsusele ei soovi nende ridade autor mitte mingil juhul varju heita, kujundas pildi keskaegse

⁴ Ohtude kohta, mida tänapäeva sotsiaalteaduste pimesi rakendamine humanitaarteadustes endaga kaasa võib tuua, vt **Sang, J.** Teadusröögatused ja moe viimane sõna. – Keel ja Kirjandus, 2007, 10, 829–830.

⁵ Vt selle kohta: Geschichte des deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von G. v. Rauch. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 20.) Böhlau, Köln, 1986, 203–232.

⁶ Herderi mõte on edasi antud järgneva uurimuse vahendusel: **Smith, A. D.** Chosen People. Sacred Sources of National Identity. Oxford University Press, 2003, 38.

Liivimaa kujunemisest ning arengust. Võib vist väita, et selle põhiskeem on jäänud tegelikult muutumatuks tänapäevani.⁷ Olgugi et 20. sajandil kujunesid nii eesti kui läti rahvuslikud ajalooteadused, toetuvad need kas teadlikult või endale teadvustamata baltisaksa ajalookirjutuse loodud vundamendile. Kuidas see alus aga formeerus ja kindlustus ning millist rolli etendasid sealjuures 1871. aastaga seonduv ja baltisaksa rahvusgrupi muutunud positsioonid tsaaririigis 19. sajandi teisel poolel – see on kahtlemata ülioluline, kuid samas ka mahukas omaette uurimisteema.⁸ Baltisaksa historiograafilise pärandi, tegelikult kogu ajalookirjutusliku traditsiooni mõistmisel tuleks muidugi veel rohkem sügavuti minna. Diskursuse analüüs tuleks taandada narratiivi semantiliseks analüüsiks, uurida mineviku representeerimistehnika spetsiifikat ja muidugi ka tekstis kasutatavate baasmõistete adekvaatsust ajaloolise kontekstiga. Kõik see on soovunelm, mille üheaegne teokstegemine nõuaks monumentaalset pingutust. Kuid siinkirjutaja näeb visandatud uurimisprogrammis peamist võimalust, et pääseda püünistest, mida autori arvates baltisaksa historiograafilise traditsioon endiselt ajaloolastele seab. Muidugi tuleb endale ka aru anda, et kriitikat teha ja oponeerida on teadupärast palju kergem kui kirjutajaid mõista ning seejärel üritada diskursust korrigeerida. Kohalik ajalugu on endiselt tundlik teema nii eestlase ja lätlase kui ka baltisakslase jaoks, nii palju kui selle ajaloolise identiteedi kandjaid 21. sajandi algul veel alles on. Elava diskussiooni aeg baltisaksa ajalookirjutusega on ammu möödas. Aga kui päris aus olla, siis keskaja osas pole seda õieti toimunudki. Lähtepositsioonide ja mõtlemis- tsentrite erinevused pole selleks suuremat võimalust andnud. Talurahvaajaloo uurimise esiletõus Teise maailmasõja järgsetes kohalikes ajalookirjutustes täitis ühe suure lünga siinse keskaja mõistmises, kuid baltisaksa seisukohtade kriitikas jäid peaaegu muutumatuks arusaamad Liivimaa kujunemisest, poliitilisest ja seisuslikust ülesehitusest ning ühiskondlikust toimimisest võimusotsioloogilistest aspektidest. Teiste sõnadega, ei puutunud seda osa ajaloost, mis oli n-ö sakslaste ajalugu.⁹

⁷ Siinkirjutajal puudub vähimigi ettekujutus, millises võtmes on kirjutatud Eesti ajaloo II köide, mille käsikiri peaks valmis olema ja ootab trükkikotta minekut. Baltisaksa ajalookirjutuse kohta on autor teinud järelduse kolme käsitluse põhjal: *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder.* Hrsg. von G. v. Pistohlkors. Siedler, Berlin, 1994; *Sozialgeschichte der baltischen Deutschen.* Hrsg. von W. Schlaw. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 2000; *Tausend Jahre Hachbarschaft. Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen.* Hrsg. von W. Schlaw. Bruckmann, München, 1995.

⁸ Et Saksamaa ühendamine kutsus vähemalt osas baltisakslastes esile patriootilisi tundeid, selle kohta vt **Wittram, R.** 1870/71 im Erlebnis der baltischen Deutschen. – Rmt: *Rückkehr ins Reich. Vorträge und Aufsätze aus den Jahren 1939/1940.* Koost R. Wittram. Universitätsbuchhandlung Kluge & Ströhm, Posen, 1942, 73–86.

⁹ Vt **Undusk, J.** Retooriline suund eesti nõukogude ajalookirjutuses. – Rmt: *Võim ja kultuur.* Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2003, 41–68. Jaan Unduski tähelepanekud retoorikast eesti ajalookirjutuses on huvitav lugemismaterjal ja pakub mitmeplaanilist mõtlemisainet. Autor on lähtunud põhimõttest, et mis keelel, see (ilmselt ka) meelel, st nõukogudeaegne ajalookirjutus on siiras. Aga kas me tohime seda uskuda? Kui nii, siis kas peaksime tõe pähe võtma ka näiteks kõik Kolmanda Riigi ajal ajakirjas Jomsburg avaldatud seisukohad saksa rahva ajaloolis-tsilivilisatoorsest missioonist, mille autoriteks on baltisaksa tagataustaga ajaloolased?

Enamasti lepitati asjaoluga, et sakslaste sisseränne 13. sajandil jaotas maa kaheks, kus põlisrahvaste osaks jäi valdavalt ja ajalises plaanis järjest süvenevalt talupojau. Kujunenud linnad vajasid küll töökäsi kohalike näol, kuid sotsiaalne tõus linnamüüride vahel oli problemaatiline. Kuid etnilised suhted peaksid olema seletatavad ka mingit muud sotsiaalteooriat kasutades, kui seda pakkus nõukogulik marksism oma arusaamaga klassivõitlusest, st pidevast pingestatud vastasseisust. Probleemiasetust võiks provokatiivselt teravustada: kuivõrd loogiliseks tuleb pidada seda, et Liivimaa keskaegset arengut saab defineerida puhtalt sakslaste loomingu, nagu seda on nii mõneski üldistavas käsitluses selgelt tehtud (*eine Periode der reingermanische Entwicklung*)? Usutavasti saab siinkohal *germaani* ja *saksa* vahele võrdusmärgi tõmmata. Kuid tekib küsimus, kas keskaegseid ühiskondlikke struktuure, nagu need ka Eesti ja Läti alal kujunesid, tohib üldse defineerida mõne rahva kaudu, omistades talle loomingulist jõudu, millel oleks ka sisuline väärtus ning ajalooline kate peale metahistoristlike žestide, kui kasutada Jaan Unduski käibe toodud sõnapaari.¹⁰

Otsides üldhäälestuslikke sarnasusi baltisaksa ja n-ö riigisaksa ajalookäsitluste vahel, kohtab siin kindlasti sarnasusi. Teisiti ei saanud see ju ka olla, sest baltisaksa professionaalsele ajalooteadusele, eriti keskaja uurimisele, pandi alus Saksamaal. Olgugi et enamasti rõhutatakse sealjuures õigusega Georg Waitzi kui allikakriitilise meetodi suurepärase valdaja ja ka oma õpilaste nõudlikus vaimus koolitaja tähtsust, jääb sellest üksi ajaloo kirjutamisel väheseks. Tahes-tahtmata peab ajaloolane evima ettekujutust ühiskonna toimimisest. Pole kahtlustki, et saksa historism andis selleks raamistuse ette. Üheks selle erijooneks ongi rahvuslik-etnilise kategooria kasutamine peamise analüütilise instrumendina.¹¹ Samavõrra kohtab mõlemas historiograafias seesugust mõistet nagu *Saksamaa keskajal*, mille täpsem avamine pole osutunud oluliseks, kuid selle sisu kristalliseerumine leiab aset seoses 1871. aastaga. Mis oli aga Saksamaa enne seda ajahetke? Ajastukesksed arusaamad ei ole just paljulubavad. Näiteks 16. sajandi geograaf Matthias Quad laiutab nõutult käsi ja tunnistab, et Saksamaa nime all on palju erinevaid maid. Goethe ja Schilleri kuulsas epigrammis küsitakse: Saksamaa? Kus see asub? Leopold von Ranke ise oli Saksamaale kindla määratluse andmise osas pessimistlik.¹² Aga Heinrich von Treitschke 1879. aastal, kaheksa aastat pärast Saksamaa ühendamist,

¹⁰ Etnilise kategooria kasutamine keskaega käsitlevas ajalookirjutuses pole muidugi ainomane saksa kultuuriruumile. Sama kohtab näiteks šotlaste juures, kelle keskajakäsitluste domineeriv liin on üles ehitatud keldi (šoti) ja mittekeldi (valdavalt inglise) kultuurilistele vastuoludele. Vt nt **Hammond, M. H.** Ethnicity and the writing of medieval Scottish history. – *The Scottish Historical Review*, 2006, **85**, 1, 1–27.

¹¹ Kuidas etnonüüm *sakslased* on üldse kasutusele tulnud, selle kohta vt **Ehlers, J.** Die Entstehung des Deutschen Reiches. Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 31. Die Wissenschaftsverlag der Oldenbourg Grupe, Oldenbourg, 2010, 45 jj.

¹² **Sheehan, J. J.** What is German history? Reflections on the role of the nation in German history and historiography. – *The Journal of Modern History*, 1981, **53**, 1, 1 jj; väidetavalt hakkas saksa ühtsustunne endast märku andma alles 16. sajandil seoses reformatsiooniga, vt **Dann, O.** Nation und Nationalismus in Deutschland. 3. Auflage. C. H. Beck, 1992, 42 jj.

juba teadis: Saksamaa oli Otto von Bismarcki loodud riik ja selle ajalugu pole mitte midagi muud kui lugu sellest, kuidas see keskajast alates kujunes. Ja selles protsessis oli põhitegijaks saksa rahvas, kelle sajandeid kestnud loomulik tahe kuuluda riigina kokku lõpuks realiseerus. Muidugi on see kõigest skemaatiliselt esitatud arusaam n-ö saksa ajaloolisest identiteedist, läbi kogu kesk- ja uusaja kestnud ihast saada lõpuks rahvana kokku kindlate piiride sees. Kuid mõttemallina mineviku lahtimõtestamisel, st ajaloolase jaoks vaidlustamisele mittekuuluva aksioomina töötab see skeem kindlasti.¹³ Kas aga seesugusel Preisimaa ümber koondatud Saksamaal oli enne ühendamist piirkonniti tõsiselt võetavaid arenguid, et väita: 1871. aastal realiseerus saksa rahva tahe? Vaevalt küll. Versailles' lossi peegelsaalis sõlmitud leping oli riigi moodustamine ülaltpoolt. Ükskõik milliste tunnuste järgi me Otto von Bismarcki initsiatiivil kokkukoondatud territoriaalseid üksusi ka ei analüüsiks, kõikjalt vaatab meile vastu kirevus, mis viitab üksikute osiste kauakestunud autonoomsele või kvaasiautonoomsele arengule, mitte aga kõikjalt vastu kõlavale soovile ennast keskvoimule painutada. Ja antud juhul on oluline ning rõhutamist väärt: nende riikide, riigikeste, vabalinnade, vürstkondade jne rahvuslik ja kultuuriline koosseis oli äärmiselt mitmekesine. Saksa rahva tahte elluviimisest saab siin küll vaevalt rääkida. Pealegi jäi olulisi saksa keelepõhjale toetunud kultuuripiirkondi 1871. aastal loodud keisririigi piirest välja. Küll võib aga kindlasti väita, et 1871. aastal pandi alus unifikatsioonile riigile ja keisririik tõusis jõuliselt maailmakaardile.

Saksa ajaloolise ühtsuse juuri ei aita tugevdada ka mäng keisriinstitutsiooniga. 1806. aastal likvideerunud Saksa Rahva Püha Rooma Keisririik (*Imperium Romanum Sacrum Nationis Germanicæ*), eriti kui seda sõna-sõnalt võtta, on minevikutunnetust eksiteele juhataav mõiste. Tegemist polnud riigiga selle uusaegses tähenduses. Varauusaegne ja uusaegne keisririik pigem konserveeris killustatust, kui ühendas ning kultiveeris ühtsustunnet. Selle varju oli aga hea pageda siis, kui sooviti *status quo* säilimist. Seega: millestki kõiki keisririigi osi ühendavast saksalikkusest on üsna problemaatiline kõnelda.

Millisel määral puudutab põgus ekskursus 19. sajandi Saksamaa taasühendamissoosse pealkirjas formuleeritud Liivimaa problemaatikat? Seos on aga otsene ja puudutab üldist arusaamist sellest, kuidas 13. sajandil kehtestus siinmail Saksa ülemvõim ning kuidas kogu kujunev baltisakslus toetus keskajal loodud alusele. Teiste sõnadega, probleem on selles, milliste üldhoiakute ja arusaamadega ühiskonna toimimisest ning intellektuaalse instrumentariumiga alustasid kohalikud baltisaksa historiograafid siinse keskaja lahtimõtestamist.

Nagu juba eelnevalt on tähelepanu juhitud, kasutavad ajaloolased oma lugudes terminoloogiat, mille sisu on kokkuleppeline. Aga kokkuleppeid on mitmeid. Need jooksevad mööda kirjutuslike traditsioone, põhjustades üsna tihti segadust, arusaamatust ja protestigi, kui tekib soov kasutada võõra traditsiooni uurimistulemusi:

¹³ Minu kasutada olnud käsitlustest tõstaksin esile: **Iggers, G.** Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart. C. H. Beck, München, 1971.

uurija ei pruugi leppida paralleelse kirjutusliku traditsiooni kasutatava mõiste või mõistete sisuga. Käesoleva artikli seisukohalt on oluline see, millise sisu võime anda mõistele *saksa ja saksalik* keskajal ning seoses Liivimaaga. Autoril ei ole päris selge, mida historiograafia on sellega ikkagi tähistanud. Kui selle all on mõeldud eelkõige kommunikatsioonivahendit ehk teisisõnu keelt, siis tuleb sellega muidugi nõustuda. Saksast tulnud inimesed said tänu ühisele germaani keelepõhjale üksteisest aru, kuigi *Zunge*'de erinevus tähendas tihti ka erinevat kultuuri-traditsiooni, ühiskondlikku keskkonda, milles keelt kasutati, ja sellest tulenevalt vajadusel ehk ka erinevat poliitilist orientatsiooni. Ja aegapidi hakkas kohapeal kujunema ju ka baltisaksa keel. Sama lugu on ka nähtusega, mida näiteks meie rahvuslikus historiograafias ja maailmast arusaamisel üldse on *eestilikkusena* käsitletud. Aga kuivõrd saab rääkida näiteks 13. sajandi algul eestlasest ja täita see konkreetse sisuga, lähtudes inimeste enesemääratluslikust identiteedist sel ajahetkel? Kokkuleppelise kategooriana, näiteks läbi vastandumise neile, kes 12. sajandi lõpul siia Läänemere idakaldale tulema hakkasid, selle sisu muidugi avaneb ja seda saab ajalookirjutuses kasutada. Aga kas saame rääkida ühtsest saksa identiteedist keskajal? Eelnevalt on juba piisavalt kahtlevaid seisukohti esitatud. Kas siis selle taustal ja Liivimaa ülesehituse raamistust silmas pidades pole nn *rein germanische Entwicklung* järjekordne metahistoristlik žest, mis on leiutatud, katmaks kogu muutuste ahelat, mille 13. sajand siinmail endaga kaasa tõi? Äkki selle osadeks lammutamisel nn germaani ühtsus mureneb ja välja ilmub hoopis kirjum muster jõujooni? Ükski teooria ühiskondade toimimisest ei anna meile skeemi, millele toetudes saaksime välja selgitada killustunud Saksamaa ressursid ja mida rakendades oleks Liivimaa mingi ühtse saksa sniti järgi üles ehitatud. Mis see üldse olla võiks?

Uurimustest, kus arutletakse identiteedi probleemistiku üle, ei saa täpsemat selgust, kas keskaja kontekstis tohib rahvuslikust identiteedist rääkida või mitte.¹⁴ Rahvusliku identiteedi nimekad uurijad, näiteks Ernest Gellner, Benedict Anderson, Elie Kedourie ja Eric Hobsbawm, on enam-vähem üksmeelsel seisukohal, et sellistest kategooriatest nagu rahvus ning rahvuslik enesetunnetus me enne 18. sajandi lõppu rääkida ei saa. Keskaja ühiskonnale omane kohapatriotism ehk teisisõnu kolklus, kuid samuti selle ajajärgu inimestevaheliste suhete spetsiifika ei võimaldanud rahvustundel kasvada. Aga samas ei tohi ka äärmusse langeda ja väita, et inimeste kohapatriotismi ületav ühtekuuluvustunne puudus keskajal täiesti. Ühisele etnilisele, kultuurilisele ja ka genealoogilis-müütilisele põhjale toetuv ühtekuuluvustunne on keskajal ajuti ju ikkagi üsna selgesti täheldatav.¹⁵

¹⁴ **Smith, A. D.** National identities: modern and medieval? – Rmt: Concepts of National Identity in the Middle Ages. Toim S. Forde, L. Johnson, A. V. Murray. Leeds Texts and Monographs, Leeds, 1995, 21–46; **Smith, A. D.** The problem of national identity: ancient, medieval and modern? – Rmt: **Smith, A. D.** Myths and Memories of the Nation. Oxford University Press, 2002, 97–125.

¹⁵ Vt nt **Bartlett, R.** Medieval and modern concepts of race and ethnicity. – Journal of Medieval and Early Modern Studies, 2001, **31**, 1, 39–56; **Hoppenbrouwers, P.** Such stuff as people are made on: ethnogenesis and the construction of nationhood in medieval Europe. – The Medieval History Journal, 2006, **9**, 2, 195–242.

Baltisaksa historiograafias on Liivimaa enamasti monoliitne ja selle domineerivaks jooneks on sisserändajate identiteetne ühtsus, mis on aastasade käigus baltisaksluse vundamendiks kujunenud. Kui sakslane juba kord siia tuli, tähendas see tugevat vastastikust küünarnukitunnet. Tõsiasi, et keskaegne Saksamaa, nagu juba eelnevaltki on osundatud, kujutas endast kirevat kultuurilist kooslust, ei ole suuremat tähelepanu pälvinud. Ehk oli pigem nii, et keskaegsele Liivimaale andis üldraamistuse ja ka arengulise tonaalsuse ennekõike kristlik kirik, mis oli ju ikkagi rahvusteülene nähtus? Et enamasti täitsid neid raame just saksa keele- ja kultuuri-ruumist pärit inimesed, ei tähenda veel, et nad kandsid endas sügavalt läbitunnetatud saksa identiteeti.¹⁶ Saksa ühtsusekaart on historiograafias välja mängitud läbi oletatava (tegelikult varasemate historiograafide poolt enesestmõistetavaks peetud) sideme keisririigiga ja Liivimaa kuulumise keisririigi koosseisu. Aga 1971. aastal, mil riigisakslane Ernst Pitz vaidlustas Liivimaa ja keisririigi sideme, löödi mõra kogu historiograafilisse traditsiooni.¹⁷

Tegelikult on ka kohaliku saksa asustuse kujunemise ühiskondlik kandepind ja motiivistik vägagi mitmetahuline probleem ning selle mõistmiseks tuleks evida selgemat pilti Saksa asustusloo arengust Põhja- ja Kesk-Euroopas tervikuna. Niisugune temaatika laiendamine tähendab aga silmitsi seismist paljude erinevate historiograafiliste traditsioonidega (Poola, Tšehhi, Ungari jt). Saksa asustuse laienemine ei ole ju mingi Eesti ja Läti ajaloole ainuomane probleem.¹⁸ Kuid eri

¹⁶ Paul Görlich avaldas 1964. aastal uurimuse, mille raames otsiti rahvusliku eneseteadvuse jälgi 12.–14. sajandi kroonikatest. Autor jõudis järeldusele, et ennekõike on kroonikates räägitud vastasseisust kristlaste ja mittekristlaste vahel ning et n-ö rahvuslik eneseteadvus peegeldub tekstidest nõrgalt. Vt **Görlich, P.** Zur Frage des Nationalbewusstseins in Ostdeutschen Quellen des 12. bis 14. Jahrhunderts. (Wissenschaftliche Beiträge zur geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, 66.) Johannes Gottfried Herder-Institut, Marburg, 1964, 213 jj.

¹⁷ **Pitz, E.** Papstreskript und Kaiserreskript. (Bibliothek des Deutschen Historischen Institut in Rom, 36.) Tübingen, 1971; vaimustatud vastukaja pole E. Pitzi väited leidnud ka 5. ja 7. viites osundatud kirjanduses. Ainus, kes sellele positiivselt reageeris, oli Manfred Hellmann: **Hellmann, M.** Aaltivland und das Reich. Das Problem ihrer gegenseitigen Beziehungen. (Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte.) Bayerische Akademie der Wissenschaften, München, 1989, 6.

¹⁸ 12.–14. sajandil toimunud protsessi, kuhu kuulub ka saksa asustuse kujunemine Liivimaal, on tähistatud erinevate terminitega. Lääne-Euroopa historiograafias, sealhulgas ka vanemas saksa ajalookirjutuses, on selle tähistamisel kasutatud enamasti sõna *kolonisatsioon*. Saksa historiograafias, eriti 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul, on sellele terminile tihti antud täpsustavat "lisaväärtust" sõnadega *Germanisation* või *Germanisierung* (vt **Piskorski, J. M.** Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters in der Entwicklung des östlichen Mitteleuropa. Zum Stand der Forschung aus polnischen sichts. (Jahrbuch für die Geschichte Ost- und Mitteldeutschlands, 40.) Tübingen, 1991, 32, Anm. 18). Tänapäeva poola, tšehhi ja vene erialases historiograafias on termin *kolonisatsioon* kasutusel, ilma et selle all mõistetakse midagi alandavat või halvustavat (vt **Graus, F.** Die Problematik der deutschen Ostsiedlung aus tschechischen Sicht. – Rmt: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Hrsg. von W. Schlesinger. Sigmaringen, Thorbecke, 1975, 31 jj). Poolakate keelekasutus on siiski pisut nüansseeritum, nimelt teevad nad vahet sõnadel *kolonista* ja *kolonizator*. Esimese sisu kattub saksakeelse sõnaga *Kolonist*, sõna *Siedler – ümberasuja* – kasutatakse enamasti keskaja kontekstis. Teisel juhul on aga termini sisu politiseeritud, sest sellega tähistatakse Bismarcki-aeget poolakate vastu suunatud asustustegevust, kuid samavõrra ka Kolmanda Riigi aktsiooni, mille

piirkondades viis see erinevate tulemusteni ja ka motiivistikult oli tegemist erinevate ühiskondlike impulsside genereeritud nähtusega. Sakslaste idasuunaline asustusliikumine võis olla nii rahulik kui vägivaldne, hõlmata korruga kõiki ühiskonnakihte või piirduda vaid ühe osaga sellest. Kuhu paigutub selles protsessis Liivimaa?

Kuidas kajastub sakslaste tulek Liivimaa narratiivis? Detailne historiograafiline revisjon oleks muidugi hädavajalik. Nii eesti, läti kui baltisaksa narratiivis on selles küsimuses ühisosa ja just nimelt see, mis puudutab migratsiooni ettevalmistust. Mõlemal juhul toonitatakse enamasti Lübecki linna taasrajamise tähendust n-õ saksa linnana ja sellega loodud sillapea olulisust Läänemere idakaldal saksa asustuse kujunemisel. Enamasti on varahansakaupmees see, kelle tegevus vallandab ahelreaktsiooni ja kelle huvide kaitsmine viib süsteemsema tegevuseni ristisõja näol, tuues kaasa kristlikule kirikule omaste struktuuride, aga ka feodaalse hierarhia kehtestamise. Nagu öeldud, pole ei baltisaksa ega eesti-läti rahvuslikel historiograafiatel selles osas suuremaid kontseptuaalseid erinevusi. Küll on aga mõlemad ajalookirjutuslikud traditsioonid protsessi kirjeldamisel erineva aksiooloogilise märgistusega. Sakslaste saabumisega seoses arendab baltisaksa ajalookirjutus enamasti lugu, mille sisuks on “loov ja üles ehitav töö”, kui kasutada nõukogudeaegset retoorikat, ning see on “saksalikkuse” apoteeos. Teiste sõnadega, siin ehitatakse üles saksa ühiskonda ja selles protsessis on põlisrahvastel etendada marginaalne roll. Lugu töötab nagu õlitatult, sest eeldatav saksa ühtsus on see, mis tsementeerib kogu narratiivi. Teine narratiiv, st põlisrahvastekeskne Liivimaa kujunemislugu, mille tegelikuks eesmärgiks on kohalike rolli sissetoomine, ei saa baltisaksa ajalookirjutusele ponnistustest hoolimata vastu. Temast pole lihtsalt vastast, sest peale moraalise õiguse oma ajaloolise kodumaa kujundamisel sõna sekka öelda pole suurt midagi muud vastu panna. Võtit, mida keerates saaks ukse avada ja näidata põliselanike integreeritust struktuuridesse, mis jäid talupojaühiskonnast kõrgemale, on küll otsitud, kuid enamasti jääb see leidmata. Muidugi on ka allikaline kitsikus suur, mis ei anna üsna sageli võimalust saksaliku “ülesehitustöö” dünaamika täpsemaks mõistmiseks, saati siis pildi saamiseks põliselanike osast keskaegse ühiskonna loomisel. Ja iseenesest mõista on traditsiooni jõud tohutu. Kui oled rinnutsi soliidse ja faktitiheda historiograafiaga, siis moraliseerib ainuüksi selle kvantiteet. Võib tekkida illusioon, et peale detailitäpsustuse n-õ opositsioonilise diskursuse kasuks polegi suurt võimalusi midagi uut öelda.

käigus poolakad deporteeriti ja asendati Eestist ning Lätist *Umsiedlung*’i käigus lahkunud baltisakslastega (vt **Piskorski, J. M.** Die deutsche Ostsiedlung, 81–82). Teise maailmasõja järgse saksa historiograafia puhul tuleb eristada endise Saksa Demokraatliku Vabariigi ja Saksamaa Liitvabariigi ajaloolaste keelekasutust. Endises DDR-is kasutati nõukogude historiograafia mõjul enamasti termineid *Ostexpansion* või *feudale Ostexpansion*, millel on kahtlemata juures kindel, kogu nähtusele negatiivset poliitilist värvingut andev tonaalsus. Sõjajärgses Saksamaa Liitvabariigis pole terminoloogilist ühtsust saavutatud. Algselt oli kasutusel *deutsche Ostbewegung*, seejärel kogus toetust Walter Schlesingeri ja František Grausi juurutatud *deutsche Ostsiedlung*, aga mõningatel juhtudel ka *Landesausbau* (vt **Piskorski, J. M.** Die deutsche Ostsiedlung, 83). Kahjuks tuleb jälle tõdeda, et Teise maailmasõja järgsel Liivimaa ajaloo historiograafial puudub tänapäevase *Ostsiedlung*’i-probleemaatikaga resonants. Sellel on selged põhjused, millele on juba eelnevalt vihjatud: nimelt puudub meil elav diskussioonipartner.

Saksa sisserände uurimine on teadusliku probleemina sõnastatud mitmel korral. Seda on tehtud ka ajal, mil saksa kultuuriruumis lehvunud *Zeitgeist* surus peale retoorikat, millel oli teadusega vähe pistmist.¹⁹ Kellel saaks olla tõrget põhimõtte vastu, et tunda tuleb nende inimeste tagatausta, kes kandsid migratsiooni. Aga see oleks siiski vaid poole peale minek. Liivimaa “ülesehitav pool” ei ole seletatav lihtsa tõdemuse läbi, et kiriklikud, feodaalsed ja linna võtmestruktuurid täideti Saksast tulijatega. Hoopis nende inimeste koostoime kohapeal, konkreetses, vaid Liivimaale omases ühiskondlikus raamistuses, on see, mida tuleb kohalikuks ajalooks pidada. Ühiskondlike suhete ülekandmine Saksamaalt Liivimaale on enam kui küsitav.²⁰

Liivimaa üle kolmesaja aasta kestnud eksistents omaette riikliku struktuurina on piisavalt pikk periood, et otsida selle spetsiifilisi jooni ja dünaamikat ka etnilisi suhteid silmas pidades. Ajaloolis-demograafiliste näitajate poolest ei olnud sisseränne Liivimaale massiline. Heldur Palli hüpoteetilise hinnangu järgi moodustas põlisrahvas vähemalt Eesti alal Liivimaa sõdade eel üle 90%. Ülejäänud olid sisserändajad Saksa aladelt, kuid mitte ainult. Migratsioonikandjateks olid ka näiteks rootslased, kes eristusid eestlastest lausa oma asustustriga, ja vähesel määral ka teiste rahvaste esindajad.²¹ Kuidas aga mõista nn sakslaste sisserännet? Kuhu paigutusid kujunevas Liivimaa ühiskonnas sakslased? Kindlasti ei olnud tegemist asustusliikumisega, mille tulemusel oleks sihipäraselt kujundatud kõiki ühiskonnakihte hõlmavat saksa ühiskonda. Ainuüksi H. Palli arvutused peaksid selles veenma. Ordu mõte pärast kaotust Durbe lahingus 1260. aastal saksa talupoegi kujunevale Liivimaale kutsuda jäigi vaid sooviks. Seega ei kujunenud saksa külaühiskonda, mis oli iseloomulik näiteks lääneslaavlaste asualale, aga ka Preisi orduriigile.²² Ent talupojad moodustasid keskaegse Liivimaa elanikkonnast mitte vähem kui 90%.²³ Lisaks sellele tuleks saksa sisserände puhul kindlasti arvestada demograafilisi protsesse mõjutanud asjaoludega, nagu 14. sajandi keskpaigast kogu Euroopat laastanud katkupuhangud. Keskaegse migratsiooni lähteid tuleb otsida ju eelkõige väljarännumaa oludest. Kui näiteks raske tõvepuhang on asustuse hõredaks muutnud ja ühiskondlikud struktuurid kohapeal ootavad täitmist, siis puudub ju vajadus otsida paremat elujärge “seitsme maa ja mere tagant”. Kindlasti tuleb arvestada sellega ka saksa asustusliikumise puhul.²⁴ Omaette printsiipiaalse probleemina tõstatub muidugi küsimus, kui sõltuvad olid Liivimaal kehtestunud keskaegsed struk-

¹⁹ **Arbusow, L.** Die deutsche Einwanderung im 13. Jahrhundert. – Rmt: Baltische Lande. Bd. 1. Ostbaltische Frühzeit. Hrsg. von C. Engel. Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1939, 355 jj.

²⁰ Norbert Eliase formuleeritud figuratiiv-sotsioloogiline arusaam ühiskonna toimimisest võiks Liivimaa mõistmisel suure lisaväärtusega olla. Vt nt **Emirbayer, M.** Manifesto for relational sociology. – American Journal of Sociology, 1997, **1007**, 2, 281–317.

²¹ **Palli, H.** Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 1996, 34.

²² Võimusotsioloogiliselt on saksa külaühiskonna kujunemine omaette keeruline protsess. Selle kohta vt **Higounet, C.** Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1990, 248 jj.

²³ Arutluskäiku vt **Palli, H.** Eesti rahvastiku ajalugu, 40.

²⁴ **Higounet, C.** Die deutsche Ostsiedlung, 280; **Bergdolt, K.** Der schwarze Tod in Europa. Die Grosse Pest und das Ende des Mittelalters. Verlag C. H. Beck, 2003, 191 jj.

tuurid Saksamaal aset leidnud demograafilistest protsessidest. Ja lisaks loodusfaktorile, mis toimetab omasoodu ning mille mõju ajaloo kulgemisele on sageli üsna raske hinnata, tuleks siiski hoolega üle vaadata ka see, mida pakub n-ö manifesteeriv ajalugu, kui kasutada ameerika ajaloolase Bernard Bailyni väljendit.²⁵

Manfred Hellmann juhtis 1989. aastal tähelepanu asjaolule, et Liivimaa kujunemise alguse juures ei ole märgata saksa territoriaal-riiklike valitsejate algatust ja et tegemist on “erainitsiatiiviga”.²⁶ Kas seda “suurt algatust” saab üldse saja-protsendiliselt saksa ettevõtmiseks pidada? Hellmann väidab, et juba Meinhardi aegadest alates on Liivimaa-ettevõtmise juures olnud Ojamaa rootslasi ja taanlaste initsiatiiv on realiseerunud lausa riiklikul tasemel.²⁷ Muide, Taani initsiatiivi on historiograafias käsitletud enamasti kui tüütut ja oma pininaga segavat putukat, kes häiris saksa arengu õidepuhkemist ning millest saadi lahti alles 1346. aastal. Kui vaadata Liivimaa võimuhete arengut, siis saab siin eristada mitut etappi, mille käigus tõmmati erainitsiatiivile – kui väljenduda Hellmanni sõnadega – kriips peale. Või õigemini kujundati olukord, kus riiklust moodustanud struktuuride täitmisel initsiatiiv Hamburg-Bremeni piiskopkonna suguvõsade käest lootusetult ära libises. See tähendas seda, et eventuaalne klannipoliitika ajamine hakkas kreeni kiskuma. Esimene märk sellest seostub olukorraga, mis kujunes pärast piiskop Alberti surma 1229. aastal. Hamburg-Bremeni peapiiskopkond soovis oma õigusi Riia kui sufragaanpiiskopkonna ülemvaimuliku ametisse panekul kohaliku toomkapiitli õigustest üle vaadata. Puhkes kriis, mis andis selget märki paavsti kuuria sekkumisest Riia kiriku “personalipoliitikasse”.²⁸ Tuletatagu siinkohal meelde, et Rooma kuuria ei olnud Liivimaa-aktsiooni alguse juures. Kui ülemkarjase (ühtlasi ka maaisanda) paikapanek ei olnud enam klannihuvidega kooskõlas, siis pidi see ju ka kajastuma piiskoppide sisepoliitikas (läänistamised, alamvaimulikkonna kutsumine oma võimkonda, suhted teiste sisemaaliste partneritega jm). Seega võiks ehk väita, et Liivimaa võimustruktuuride kujunemise algaastad andsid lootust kujundada struktuur, mida iseloomustas vastastikune inimestevaheline küünarnukitunne ja mis toetus sidemetele Põhja-Saksas. Usutavasti teenis ka Kristuse Sõjateenistuse Vendade ehk Mõõgavendade Ordu moodustamine algselt klannihuvide kindlustamise eesmärki. Ainult et rüütelvendade eneseteadvuse tõus vastandas vennaskonna huvid Riia kiriku omadele. Vaimulike rüütliordude identiteet on üldse sügavalt individuaalne ja sõltub tegutsemiskontekstist.²⁹ Tuletagem siinkohal meelde, et mõõgavennad alustasid tegevust kohapeal. Tegemist oli vast-

²⁵ **Bailyn, B.** The challenge of modern historiography. – The American Historical Review, 1982, **87**, 1, 9–10.

²⁶ **Hellmann, M.** Die Anfänge christlicher Mission in den baltischen Ländern. (Vorträge und Forschungen. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Sonderband, 37.) Jan Thorbecke Verlag, Sigamaringen, 1989, 35.

²⁷ Samas.

²⁸ Ülevaatlukult: **Raudkivi, P.** Vana-Liivimaa maapäev. Ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu. Argo, Tallinn, 2006, 32 jj.

²⁹ **Brodman, J. W.** Rule and identity: the case of the military orders. – The Catholic Historical Review, 2001, **88**, 3, 383–400.

loodud ühendusega, mille ühismina oli alles kujunemas. Kui osaliseltki nõustuda mõttekäiguga, et Meynardi algatusest väljakasvanud Riia kirik, Kristuse Sõjateenistuse Vendade Ordu ja loomulikult Põhja-Saksa kaupmeeskond võisid evida ühtekuuluvustunnet, siis autori arvates kodeeritakse edasine Liivimaa areng ümber kahe sündmusega, mis teevad ühismeele saavutamise kohapeal vägagi küsitavaks. Esimeseks oli Mõõgavendade Ordu inkorporeerimine Saksa Ordusse. Miks? Aga seetõttu, et Saksa Ordul puudus enne 1237. aastat, st Mõõgavendade Ordu riismete inkorporeerimist, tihedam side Liivimaa varasema arenguga. Liivimaal sattus Saksa Ordu enda jaoks harjumatusse olukorda. Siin oli juba ees mitu jõudu, kellega ordu pidi partnerlussuhteid sobitama. See oli mõneti kummaline olukord Saksa Ordu jaoks, kelle puhul oli võimu jagamine harjumatu. Tuletagem meelde, et ordu katsed kehtestada Transilvaanias järk-järgult oma riiki ja tõusta kutsutud külalise seisundist peremeheks lõppesid krahhiga ning ordu maalt väljaajamisega ungari magnaatide poolt.³⁰ Preisis kannu kinnitamine oli tunduvalt kergem, sest see ei kujutanud endast kristlikku ala ja võimu preislaste käest vallutatud territooriumil ei pidanud ordu mitte kellegagi jagama peale nende, kelle partnerlust ta ise enda kõrval näha soovis. 1226. aastal keiser Friedrich II poolt ordule antud Rimini kuldbulla andis vendadele ideaalsed võimalused ennast Preisis teostada. Võimusotsioloogiliselt ei allunud aga rüütelvennad mitte kellelegi peale paavsti. Saksa Ordu Liivimaa haru komplekteerimine toimus enamasti Saksamaa elavjõu arvelt ja mis siinkohal eriti oluline: oma ridadesse ei lubatud kohalike vasallisuguvõsade ning linnakodanike poegi.³¹ Siit võiks teha siis järelduse, et sellel kesk-aegsel struktuuril puudus soov, tahe või traditsioon end juuripidi Liivimaaga siduda. Tõsiasi, et ordu hoidis oma read Liivimaal juurdunud vasallisuguvõsade ja linnakodanike poegadest puhtad, iseloomustab vennaskonda sootuks erilisest küljest. Tegemist oli elitaarse ja maavõõra institutsiooniga, kui ka Liivimaa kontekstis tohib kasutada sellist väljendit, mida ordu oponendid Preisis rüütelvendade kohta juba 15. sajandil kasutasid. Orduliikmed pidasid end teistest seisustest eraldi seisvateks ja ilmselt ka paremateks. Kas seesugustel institutsioonidel saab olla mingit muud identiteeti peale korporatsioonikesksuse? Kogu eelnev jutt käib rüütelvendade kohta. Kui liikuda orduhierarhias allapoole, kohtab seal küll Liivimaa juurtega ametnikke. Kuid nemad ei määranud ordupoliitikas enamasti midagi. Tõsi, Liivimaa orduharu sisemine monoliitsus pandi 15. sajandi esimesel poolel proovile, kui lahvandumus n-ö maiskondlik prioriteedivõitlus reinimaalaste ja vestfaallaste vahel. See tõi endaga kaasa terava konflikti, mis oleks äärepealt võinud ordusisese kodusõja valla päästa. Oma olemuselt oli see eelkõige poliitiline sisekonflikt: Liivimaa orduharu taotles iseseisvumist Preisi diktaadi alt. Kriisisituatsioonides oli Liivimaa Ordu

³⁰ **Zimmermann, H.** Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Eine diplomatische Untersuchung. Böhlau, Köln, 2000.

³¹ Rüütelvendade kohta on avaldatud eeskujulik eriuurimus, mis sisaldab mitmetahulist andmebaasi analüüsi: Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens. Hrsg. von L. Fenske, K. Militzer. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 12.) Böhlau, 1993. Samas paneb mõtlema nn *casus Ykemele* (1272. aastast), kelle puhul võis nime järgi otsustades tegemist olla liivlasega (Ritterbrüder, 744).

sisemaaliste partneritega suhtlemisel küll paindlikkust üles näidanud, kuid see oli kestnud vaid hetkeni, mil rüütelvennad olid end ise jälle tugevana tundnud.³² Küll aga ei muutnud ajutised nõrkushetked Liivimaa orduharu rekruteerimispraktikat sisemaaliste partnerite suhtes avatumaks. Kuigi tänapäeva keskaja ajaloo historioograafia ei ole mõiste *koloonia* kasutamisel sugugi üksmeelne, võiks just ordu puhul seda ikkagi ehk tinglikult kasutada. Ent kolooniate puhul nii olulise mõiste nagu *emamaa* tabamine on Saksa Ordu puhul küll nõutuks tegev. Teisalt jälle: kui uusaegsed kolooniad teenisid emamaa huve, siis Saksa Ordu Liivimaa haru ei andnud Saksamaale midagi tagasi. Ordu puhul oli tegemist ristsõdade käigus tekkinud struktuuriga, mille liikmed olid tsõlibaaditõotuse läbi ilma jäetud kõige loomulikumast traditsioonide loomise võimalusest: neil puudusid õigus ja võimalus traditsiooni läbi veresideme edasi kanda. Seetõttu ei saa autori arvates ordu otseselt ka baltisaksa ajalootraditsiooni osaks pidada. Tõsi, Saksa Ordu Liivimaa haru etendas silla rolli mitmete kultuurielementide, näiteks arhitektuuri jõudmisel Liivimaale, ja kindlasti leiab midagi ka vaimse kultuuri kihistustest. Loomulikult aitas ordu diplomaatilise ja sõjajõuna hoida läänelikku kultuuriruumi. Kuid Härgmäe lahinguga katkes otseside järgnevaga.

Teine probleem, mille suhestatus sakslaste sisserändega keskajal vajaks autori arvates edasist arutamist, seostub vaimulike struktuuride ja nende raamistuses tegutsenud inimestega. Eelnevalt vihjatud paavsti kuuria otsesekkumine Riia piiskopitooli täitmise pärast Alberti surma on kõigest sissejuhatus jõujoonte printsiipiaalselt ümberkujundamiseks 1240. aastatel. Riia peapiiskopkonna moodustamine, mis on iseenesest mitmetasandiline poliitiline intriig, päädis Meynardi-Bertoldi-Alberti loodud kiriku järjepidevuse täieliku likvideerimisega. Paavsti kuuria 1246. aasta otsus luua Saksa Ordu sõjajõul kujuneva Preisimaa ja territoriaalselt lõplike piire saavutava Liivimaa tarvis ühine peapiiskopkond ning painutada kõik juba olemasolevad piiskopkonnad, v.a Tallinna oma, Rooma otsealluvusse, tähendas printsiipiaalselt uut olukorda.³³ Paavstid võisid piiskoppide ametiseseadmisel reservatsiooniõigust kasutada ja polnud mingit tagatist, et piiskopitoolile oleks saanud saksa kultuuriruumist pärit vaimulik. Vähemalt ei eelda seda automaatselt loodud raamistik. Muidugi on piiskopiinstitutsioon kõigest üks aste keskaegse vaimulikkonna gradatsioon. Piiskoppide kõrval on oluliseks ühenduseks toomkapiitel ja allapoole liikudes lõpetab esimese seisuse kihelkonnapeester. Mõistagi oleks 13. sajandil paikapandud jõujoonte põhjal järelduste tegemine vaimulikkonna komplekteerumise kohta läbi terve keskaja poolik tõde. Keskaegne katoliiklus oli arenev ja muutuv nähtus ning Liivimaa üle kolmesaja-aastase ajaloo jooksul võis ridamisi aset leida arenguid, mis muutsid ka vaimulikukohtade täitmise praktikat. Pealegi hakkas Liivimaad 1520. aastatel mõjutama luterlik reformatsioon. Piirdugem siinkohal arutluskäiku selgitavate refereeringutega Tõnis Lukase koostatud uurimusest Tartu toomhärрадest.³⁴ Kokku on olnud võimalik 295 toomhärра kohta

³² Vt **Raudkivi, P.** Vana-Liivimaa maapäev. Ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu, 72 jj.

³³ Samas, 34–35.

³⁴ **Lukas, T.** Tartu toomhärрад 1224–1558. Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998.

andmeid hankida. Tõsi küll, andmebaasi informatiivsus on üksikute vaimulike taga-
tausta selgitamiseks ebaühtlane. Nagu uurimuses on tõestatud, on paavsti kuuria
oma reservatsiooniõigust toomkapiitliliikmete nimetamisel aktiivselt kasutanud.
Lukas on kindlaks teinud 184 toomhärja tagatausta, kellest 3/4 oli siinsetes riigi-
kestes sündinud. Mida enam ajaliselt Liivimaa eksistentsi lõpu poole, seda enam
kasvas kujuneva kohaliku aadli poegade osakaal toomkapiitli liikmete seas. Välis-
maalt saabunud kapiitliliikmete päritolupiirkondadena domineerisid Kesk- ja Põhja-
Saksamaa ning Ida-Preisimaa. Sealte komplekteerunud kapiitliliikmed olid enamasti
linnakodanike pojad. Piiskopkonna varasemal perioodil olid mõjukalt esindatud
ka Põhja-Saksa linnad. Autor märgib, et Liivimaa jaoks nii oluliseks peetud Reini
ja Vestfaali alad ei paista teiste piirkondadega võrreldes eriti silma. Oluline on seal-
juures, et rahvuslikult päritolult on tegemist valdavalt sakslastega.³⁵ Käesoleva
loo autor täpsustab: sakslastega nii Liivimaalt kui ka väljastpoolt seda riiklikku
moodustist. Et kohalik kujunev aadelkond püüdis kõrgvaimulike ametikohti täita
inimestega enda seast, on loogiline ja strateegiliselt mõistetav. Lukas väidab, et
Tartu piiskopkonnal oli "...järjepidevat tugevust ja prestiiži".³⁶ Nende ridade autor
nõustub Lukase sõnadega saajaprotsendilisel. Aga ikkagi jääb ka Tartu piiskop-
konna puhul selgusetuks, millist traditsiooni, milliseid inimeste- või ka institut-
sioonidevahelisi sidemeid tuleks rõhutada, et mõista kõrgvaimulike pürgimist Tartu
piiskopkonda näiteks Saksamaa eri piirkondadest?

Me võime eelneva põhjal tõesti järeldada, et ordu liikmeskonnaga võrrelduna
oli Tartu piiskopkonna kõrgvaimulikkond Liivimaa küljes palju rohkem juuripidi
kinni, ja ilmselt võib laias laastus sama väita ka Saare-Lääne ning Riia pea-
piiskopkonna kohta. Kuid tulgem nüüd tagasi probleemi juurde, kas katoliiklik
piiskopkond oli n-ö jätkusuutlik struktuur, pidades silmas Vana-Liivimaa lagune-
mist Liivi sõja keerises. Tuletagem meelde, et kontinuiteediprobleemi on autor eel-
nevalt juba tõstatanud. Nii Tartu kui ka teised piiskopkonnad kadusid üsna Liivi-
maa sõdade algfaasis. Nende ridade autor ei oska küll arvata, kas piiskopkonna
vaimulike sajanditega järjest kõrgemast haridustasemest, nagu see Tõnis Lukase
uurimusest selgub, oli piiskopkonnale või Liivimaale tervikuna ka kasu. Kas
katolikuaegsel piiskopil või toomhärjal sai olla mingit muud enesemääratlust peale
kõrgvaimuliku identiteedi? Siit edasi tõstatub ühtlasi ka probleem, kas katoliku-
aegset vaimulikkonda (lisagem piiskopkondadele juurde veel ka vaimulikud ordud)
saab hilisema baltisakslusega otseselt seotuks lugeda.

Leian, et Liivimaa seni kehtivas "suures narratiivis" on tänapäeva sotsiaaljaloo
esitatavate küsimuste taustal veel mitmeid probleeme, mis vajaksid teravdatud
tähelepanu. Esimene kasvab välja tahtmatust muljest, et tegemist oli n-ö meeste
maailmaga, kuhu naistel suurt asja polnud. Orduvennad, kõrgvaimulikud ja vai-
mulike ordude liikmed elasid tsõlibaadis. Nii otse kui ka ridade vahelt öelduna
peaks selge olema, et raamid, millesse nad katoliikliku maailma osana asetust, ei

³⁵ Samas, 134 jj.

³⁶ Samas, 132.

võimaldanud seisusliku positsiooni ega ka päritolumaa “saksalikkuse” taastootmist, elu taastootmist üldse. Reproductiivne, elu taastootev eksistents oli võimalik vaid teise seisuse, linnaelanike ja talupoegade juures. Kuidas aga üldse moodustus kohalik vasalliinstitutsioon? Millisele rahvuslikule põhjale see toetus? Eesti talurahva ajaloo uurijad on 20. sajandi lõpul esitanud üldistava arusaama, et enamikus oli Liivimaale tulijate näol tegemist Põhja-Saksamaalt pärit õnneotsijatega. Põhja-Eesti kohta on “Taani hindamisraamatu” toel tehtud aga konkreetsemaid oletusi: 1240. aasta paiku võisid Taani kuninga vasallidest Eestimaal olla 80% sakslased, 10% taanlased ja 10% eestlased.³⁷ Ajahetk, mille kohta annab kobavaid järeldusi teha, on siis läänikorralduse kujunemise algfaas. Sellest oletatavast kümnest protsendist kohalikust soost läänimeestest suutis üks osa kiiret saksastumist vältida, st nad säilitasid vähemalt osaliselt algse identiteedi. Suure tõenäosusega sõlmusid siis edasi põlisrahva omavahelised abielud. Aga 14. sajandi teisel poolel kadusid nende suguvõsade jäljed. Kas põhjuseks oli Jüriöö ülestõus või hoopis musta surma laastamistöö, selle kohta praegu selget arusaama pole. Tähelepanuta ei tohiks jääda ka asjaolu, et Põhja-Eestis leidis aset lääniisanda vahetus. Kuidas kandus edasi aga nende sugu, kes sisse rändasid ja juuri ajasid? Kust tulid nende naised, millised abielustrateegiad rakendusid? Siinkirjutaja ei ole kohanud, et need probleemid oleksid ajalookirjutuses kunagi teravdatud tähelepanu pälvinud. Selles osas, et Liivimaa geograafilist asendit ja keskaja keerulisi ning ohtlikke olusid silmas pidades järgnesid Saksa ja Taani aladelt vasallidele ka naised, pole selget seisukohta. Ent vasallisuguvõsad ju ometi kujunesid. Kuidas seda praktiliselt ette kujutada? Kas n-õ veresegamine siiasaabunu ja kohalike vahel sai võimalikuks juba läänihierarhia kujunemise algfaasis? Baltisaksa historiograafia esindajatele, kelle esivanemad kinnistasid sajanditega ülemusliku positsiooni põlisrahvaste suhtes, ei saanud ilmselt seesugune mõte pähegi tulla. 1814. aastal avaldas Karl Ernst von Baer oma doktoritöö “Eestlaste endeemilistest haigustest”, mille kaante vahelt vaatab vastu tülgastust tekitav eestlasekuju: must ja ropp, kannatab haiguste all ning on loomult laisk. Aga kui me vaatame Euroopa teisi vallutuslugusid, näiteks normannide tungimist anglosakside maale, siis teravale konfrontatsioonile vaatamata seal sugulussidemed sõlmusid.³⁸ Kindlasti leidub hoolikal vaatlusel analoogiaid ka teistes vallutuslugudes. 13. sajandi Liivimaa maaisandate vasallidest aadelkonna kujunemine Liivimaal oli sajandeid kestnud protsess. Kui meil oleks võimalik kõrvutada 13. sajandi põhjasaksa kultuuriruumist või Jüütimaalt väljäreännanud, kellele maaisandad läänistasid, ja näiteks kohalikku vasalliseisusse tõusnud ülikut, siis usutavasti ei olegi neil üksikult võetuna palju erinevusi. Veelgi enam: võib-olla polnudki enamikul Saksa ja Taani juurtega tulevastel vasallidel midagi muud hinge taga peale sõjalise südikuse, mille eest maaisand tasus lääniga. Lisaks

³⁷ Eesti talurahva ajalugu. I köide. Olion, Tallinn, 1992, 197 jj.

³⁸ **Stafford, P.** Women and the Norman conquest. – Transactions of the Royal Historical Society, 1994, 6 Series, 4, 221–249; **Thomas, H. M.** The English and the Normans. Ethnic Hostility, Assimilation, and Identity. Oxford University Press, 2008, 138 jj.

on Paul Johansen, Liivimaa ajalookirjutuse autoriteet, arvanud, et Põhja-Eestis pidi Taani kuningas läänistama saksa tavade kohaselt, sest suur osa tema saatjakonnast pärines allutatud Põhja-Saksa aladelt.³⁹ Sellise väite loogika teeb ettevaatlikuks, sest see häälestab lugeja järjekordselt n-õ saksa arengulainele.

Keskaegse linna asutamine polnud Liivimaa põlisrahvastele jõukohane. Kohalike rahvaste ühiskondlik areng käis oma loogika kohaselt ja enne lääneeuroopalikku kultuurikonteksti lülitamist oleks siit keskaegse linna jälgi imelik otsida. Liivimaa linn oli algselt “importkaup”, mille korraldusliku poole eest hoolitsesid sisserännanud. Siinkohal pole kohalike linnade tekke ja arengu problemaatikal võimalik pikemalt peatuda. See, mida siinkirjutaja aga toonitada soovib, on keskaegsete linnade võime integreerida ja sulatada endasse inimesi rahvuslikust kuuluvusest hoolimata. Liivimaa linnade kvalifitseerimisel n-õ saksalikuks nähtuseks on muidugi oma selge põhjendus. Hansaruumi laienemist Liivimaale on ühtlasi käsitletud saksa kultuuriruumi laienemisena. Iseenesest ei ole põhjust seda vaidlustada. Kuid kas pärast n-õ kannu mahapanekut suutis hansaruum pideva inimeste juurdevooluga Saksast linnade funktsioneerimiseks vajalike positsioonide täitmist tagada? Neile küsimustele on siiani püütud vastata, kasutades nappe kirjalikke allikaid. Antropoloogilise leiumaterjali kasutamine võib aga tunnetusspektrit laiendada ja täita kirjalike allikate puudumisest tingitud lünki või isegi senist kujutluspilti murendada. Ken Kallingu uurimistulemused Tartu Jaani kiriku 13.–14. sajandi matuste kohta räägivad sellest, et antropoloogiliselt tüübilt olid kalmistu rajajad võõrast, st mittekohalikku päritolu, ent see muutus 14. sajandi teisel poolel. Autor väidab:

Seniste tulemuste põhjal (küll ainult meeste kohta käivalt) võib oletada immigrantide saabumist edelasuunast. Seega peab vähemalt kõnesoleva kalmistu materjali põhjal tunnistama võõra etnilise elemendi otsustavat osa siinse linnakultuuri tekkimisel. See protsess on Eestis paigutatav konkreetseesse ajaloolisse konteksti... Lahtine on veel erineva etnilise tagapõhjaga naiste osa linnatekkes ja immigratsioonis. Arheoloogiliste leidude põhjal võib oletada kohalike naiste esinemist maetute hulgas.

Kalling väidab, et tema varasemad uuringud annavad tunnistust naiste väiksemast migratsioonist.

Märkimist väärib, et alates 14. sajandi keskpaigast on kirikaeda matnud rahvastik antropoloogiliselt tüübilt eestipärane.⁴⁰

Eelnevast võiks paar konkreetsemat järeldust teha. Esiteks tohib ehk järeldada, et linna jätkusuutlik funktsioneerimine eeldas linnaühiskonna taastootmist. Milliseid abielustrateegiaid rakendati? Kas kohalikud naised võisid selles oma rolli etendada? Matuste antropoloogiline analüüs justkui viitab sellele. Teiseks probleemiks on eestipärase antropoloogilise tüübi (domineeriv, sage? – P. R.) esine-

³⁹ **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Censur Danicae. F. Wassermann, Reval, H. Hagerup, Kopenhagen, 1933, 712.

⁴⁰ **Kalling, K.** Paleoantropoloogilisi andmeid Tartu Jaani kiriku kalmistu 13.–14. sajandi matuste kohta. – Rmt: Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost. Artiklite kogumik. Toim H. Valk. (Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetised, 8.) Tartu, 1995, 47–58.

mine kirikaia matuste hulgas alates 14. sajandi keskpaigast. Kuidas seda interpreteerida? Probleemilahendusi võib olla mitmeid. 14. sajandi keskpaigast alustas Euroopa laastamist must surm. Kindlasti avaldas see inimeste juurdevoolule hansaruumist oma mõju.⁴¹ Linna normaalseks funktsioneerimiseks pidi leiduma inimressurss, mida polnud aga võtta mujalt kui kohapealt. Mitte mingil juhul ei tohi tõlgendada väidet nii, et sellega kaoks 13. sajandil kujunema hakanud ja linnamüüride vahel valitsenud Tartu kui hansalinna nägu. Selle domineerivaks karakteristikuks oli n-õ saksalikkus, mille poliitilised, ühiskondlikud ja kultuurilised erijooned ning identiteedi vormistas Hansa Liitu kuulumine. Nimetagem seda funktsionaalseks identiteediks. Liivimaa hansalinnad olid emastruktuuriga nabanööripiidi seotud. Kogu suhtlus "toitava emaga" käis inimeste vahendusel. Identiteeti kujundava ja elushoidva suhtluse kogu spektrit ei ole võimalik lahti kirjutada, sest selle moodustajateks on ühiskonnaelu elemendid (näiteks sõlmunud abielusidemed, isiklikud ning ärilised kontaktid, neist tekkinud sünergia, mis tegi võimalikuks kultuurielementide impordi jne), mille impulsse andvat mõju ei suuda ajaloolased kogu ulatuses iialgi tuvastada. Kui nabanöör katkes, ehk teisisõnu, inimestevaheline läbikäimine hansaruumis lakkas, siis teises ka muutuste käigus ellu jäänud linnade funktsionaalne identiteet. Mingit ligilähedastki alternatiivi katkenud sidemele hansaruumiga Liivimaa-siseselt välja pakkuda polnud.

Kokkuvõtvalt tahaksin väita, et sisseränne Liivimaale moodustas Saksa idasustuse arenguloos ilmselt omaette peatüki. Võrdlev analüüs seisab ees, kuid eelnevate mõttearenduste põhjal soovib autor tähelepanu juhtida järgnevatele võimalustele kehtivat diskursust korrigeerida. Esmalt oleks vajalik aru anda, et 19. sajandi arusaama rahvusest ei tohi keskaja ühiskonda üle kanda. Rahvuslik ühtekuuluvustunne on pika ajaloolise arengu tulemus, mille võrsed hakkasid Saksamaal tugevamaid juuri ajama seoses reformatsiooniga. Sellest tulenevalt ei saa ka sakslaste sisserännu puhul Liivimaale rääkida mingist ühtsest lähteidentiteedist, mis sidus sisserändajad uuel ajalal tugevasti kokku. Tõsi küll, me võime eeldada, et periood Liivimaa "avastamisest" kuni 13. sajandi keskpaigani, mil paavsti kuuria kehtestas reservatsiooniõiguse Liivimaa piiskoppidest maaisandate valimise üle, moodustas siinses ajaloos vast omaette etapi. Hansakaupmeeste, varase piiskopivõimu ja Mõõgavendade Ordu liikmete vahel võis valitseda side, mis toetus ühtsele päritolupõhjale. Ent poliitiliste jõujoonte ümberstruktureerumine sajandi keskel muutis olukorra. Riia peapiiskopkonna loomise käigus katkes piiskop Meynardi ajal loodud side Hamburg-Bremeni peapiiskopkonnaga täielikult. Paavsti kuuria otsesõltuvusse minek muutis jäädavalt tühiseks varasemas historiograafias nii visalt rõhutatud, kuid praktikas kõigest hüpoteetilise piiskoppide riigivürsti staatuse. Milliseks jäi sellisel juhul side Saksamaaga? Kas ametisse saanud piiskopid, juhul kui nad pärinesid saksa keeleruumist, kandsid endas ka n-õ saksa identiteeti? See on ilmselt omaette keeruline probleem. Eeldatavasti määrab kato-

⁴¹ Vt nt **Ibs, J. H.** Die Pesti in Schleswig-Holstein von 1350 bis 1547/48: eine sozialgeschichtliche Studie über ein wiederkerende katastrophe. (Keieler Werstücke: Reihe A. Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte, 12.) Frankfurt am Main, 1994.

liikliku kõrgvaimuliku identiteedi ikkagi tema seisuslik kuuluvus. Vastuseta jääb ka küsimus, kas Saksamaalt pärit kõrgvaimulikud soodustasid sisserännet ja kui, siis millistesse ühiskondlikesse kihtidesse saabuvad paigutused. Kuigi Tartu piiskopkonna kõrgvaimulike prosopograafiline analüüs veenab, et mida enam uusaja poole, seda rohkem kõrgvaimulikke pärines Liivimaa enda pinnalt, ei muutu piiskoppide ja toomkapiitli liikmete taastootmine kohalike vasallisuguvõsade ainu-privileegiks mitte iialgi.

Eelnevalt esitatud mõttearendus ordust peaks andma tunnistust, et rüütelvennad moodustasid Liivimaa poliitilises ja ühiskondlikus ülesehituses omaette nähtuse. Olgugi et institutsiooni põhitegijad ehk rüütelvennad pärinesid peaaegu sajamotsest Saksamaalt, oleks suur eksitus pidada Saksa Ordu Liivimaa haru spetsiifiliseks Saksa nähtuseks. Ordu oli eelkõige ristisõdade käigus tekkinud institutsioon, mille sarnaseid tekitas tollane ajastuvaim kümneid ja kümneid. Tegu oli kristlike sõjameeste eliidiga ja see määras orduvendade identiteedi. Seisuslik-institutsionaalne kuuluvus varjutas keskaegses maailmas sideme, mida me tänapäeval defineerime rahvusliku ühtekuuluvusena. Sakslane, kes kuulus Tartu toomkapiitlisse, ja ordukäsknik Viljandis võisid näiteks ühest ning samast Vestfaali piirkonnast Saksamaal pärit olla, kuid Liivimaale tulles ei ühendanud neid peale ühise *Zunge* ja teinekord päevakajaliselt tekkinud ühishuvide ilmselt midagi. Pigem räägib Liivimaa sisepoliitilise ajaloo praktika pingestatud vastasseisust kui *modus vivendi* rakendumisest.

Orduliikmed ja vaimulikud moodustasid Liivimaa ühiskonnas Saksamaalt sisserändajatest arvuliselt üsna väikese osa. Allikalisi võimalusi arvestades jäävad kohalikus ajaloos aga domineerima just n-õ suurte tegijate teod.

Kuidas kujundati ümber see osa Liivimaast, kus kohalikud ja sisserännanud pidid paratamatult otseselt kokku puutama? Kui suure osa vasallidest moodustasid sisserändajad? Milliste põhimõtete järgi maaisandad endale vasalliseisust kujundasid? Millisel määral lülitati vasalliseisusse kohalikke? Kuidas kohalike võimustruktuuride ümberkujundamist praktilisest küljest ette kujutada? Põhja-Eesti kohta on eelnevas mõningaid arvamusi pakutud, kuid see on kõigest osa Liivimaast. Pidev vägivalda kasutamine ei ole reaalne, sest nii võis hävida inimressurss, kelle töövilja arvel tuli elada. Kui järeltada Tartu Jaani kirikaia matuste antropoloogilise materjali põhjal, siis kohalike lülitamine linnaühiskonda polnud probleemiks.

Kindlasti tähendas saksa-taani invasioon *culture clash*'i, mis pidi aga mingil hetkel paratamatult *compromise*'iga asenduma, kui parafraseerida professor Nils Blomkvisti juhitud ja äsja lõppenud suurprojekti üldnimetust. Kuid kompromissi erinevate tasandite mõistmiseks on meil allikaid napilt.⁴² Kõige suuremaks takis-

⁴² Jürgen Beyer on hiljuti Vikerkaare veergudel toonud käibele tabava sõnapaari: allikapositivistlik pettejäreldus. Nimelt leiab ta, et kui otsustada 19. sajandil kogutud rahvaluule alusel, siis järeldub kergesti, et eesti rahvas ei ropendanud ega teinud nilbeid nalju mitte iialgi, sest rahvaluulekogudes seesugust materjali ju pole (Beyer, J. Kas folkloristid uurivad rahva jutte? – Vikerkaar, 2011, 2–3, 52–65). Eks umbes sama on Liivimaa ajalooga, mille narratiivi loomisel on n-õ kõva liini positivistid lähtunud põhimõttest, et mida kirjalikud allikad ei kajasta, seda pole olnud.

tuseks on vast ikkagi kohalikes rahvuslikes ajalookirjutustes visalt püsiv üldhoiak, et võõras vallutus surus rahva põlvili ja selles on süüdi sakslane, kelle kuju silme ette manades meenub portree kahekrooniselt rahatähelt.

TÄNUAVALDUS

Uurimus on valminud sihtfinantseeritava projekti SF0130038s09 raames.

THE GERMAN MIGRATION TO LIVONIA IN THE MIDDLE AGES Some critical remarks

Priit RAUDKIVI

In the history of Estonia and Latvia the German minority group was an integrated part of the local society for centuries. The Germans played an important role starting from the second half of the 12th century up to the year 1939 when *Umsiedlung*, the violent retreat of the Germans to their “homeland”, took place.

The Baltic German historiography as a scientific discipline began to evolve rapidly in the second half of the 19th century. One of its dominant features was the emphasis on the role of the German invaders as the builders of the local medieval entry. Far more: the historiographers of Baltic German origin tried to build a solid bridge between the identity of medieval Germans and those of the 19th–20th centuries. No doubt, the Baltic German tradition of history writing owns much to the historiography of the newly established Reich in 1871. The most favoured analytical tool for both historiographical traditions was “nation” (the Germans). According to the author of the present article the notion was evidently misused because its content of the 19th–20th centuries cannot be exploited in medieval context. The second critical remark concerns the statement of strong solidarity/unity of the German invaders in the course of the local state-building emphasised by the Baltic German historians. Although we can assume that at the very beginning of the invasion there might have been some sense of belonging, it was abolished in the middle of the 13th century. Two events can be considered crucially important: firstly the incorporation of the Order of Brothers of the Sword into the Teutonic Order; secondly building up the archbishopric of Riga, which provided the Holy See with power to appoint local high clergy. The new framework cut off the supposed sense of unity among the Germans. Much more: the members of the military and spiritual orders and the high clergy cannot be considered the forerunners of the Baltic Germans because after both Catholic structures were abolished its members had no bloodline successors.

One of the main features of the Baltic German historiography of Livonian history is that it has always been seen as the history of the Germans foremost. The role of the native peoples as co-builders of the medieval society has been diminished to extreme. The historiographical tradition of the Baltic Germans has been so high-powered that for the newborn history writing of the natives (the Estonians and the Latvians) it has not been possible to outmatch its weaknesses. The general understanding of the framework of the local medieval entry with the idea of the dominant role of the Germans composed by the Baltic German historiography has been accepted. According to the present state of the understanding of the medieval quasi-colonial societies, the role of the locals in the building of the entry could have been more substantial.